

Kiss Kata Dóra

A pszichoanalízis intézményének kritikája Gilles Deleuze és Félix Guattari vágyfelfogása alapján

Gilles Deleuze és Félix Guattari első közös munkája az 1972-es *L'Anti-Oedipe*, a *Capitalisme et schizophrénie* című két kötetes mű első része.¹ A könyv a tudattalan működésének újszerű olvasatán keresztül gyakorol kritikát kora kapitalista berendezkedésével szemben, mindezt a pszichológia intézményi kritikája által. Emellett az analízis alternatívájaként bemutat egy új, skizoanalízisnek nevezett módszert, melynek alapja a vágy fogalmának újraértelmezése és felszabadítása a hiány jelentésköre alól, pozitív tartalmakkal töltve fel azt. Jelen tanulmány a vágyfelszabadító processzust és az új lelektani modellt mutatja be, összevetve azt a freudi analízis pszichés modelljével és annak utóéletével az orvosi gyakorlatban. Véleményem szerint amikor a Deleuze–Guattari szerzőpáros az analízist illeti kritikával, valójában arra az intézményesült klinikai eljárásra koncentrálnak, melyre Freud követői alakították mesterük módszerét.

Ennek alátámasztására elsőként a vágy kultúrtörténeti múltjára tekintek vissza, majd annak pozícióját teszem vizsgálat tárgyává a freudi életművön belül. Ezt követően a *L'Anti-Oedipe* első, „A vágyó-gépek” című fejezetében leírt vágyműködést állítom középpontba, ami annak új modelljét nyújtja. A tanulmány végül arra is kitér, hogyan kapcsolódik össze a vágy kérdése a kapitalizmus kritikájával Deleuze és Guattari filozófiájában.

A vágy fogalma

A vágy hiánnyal való azonosításának filozófiai alapjait Platón *A lakoma* című dialógusában találhatjuk. Szókratész beszédében kifejti, hogy az ember csak az iránt vágyakozhat, aminek híján van (200A-B). Ez a felfogás két, nem magától értetődő tulajdonsággal ruházza fel a vágyat. Egyrészt azzal, hogy tárgya van, azaz valaminek a birtoklására irányul. Másrészt viszont a vágyakozás szükségszerűen valami nem jelenlévőre irányul, valami olyanra, ami nincs a birtokunkban. A vágy ezért hiány. E felfogás évszázadokig szolgál alapul a nyugati filozófia vágyfelfogásának.

Az elképzelés a freudi tudattalan struktúráján keresztül a pszichológiai gyakorlatnak is központi elemévé válik, hiszen maga a tudattalan is bizonyos vágyak elfojtásából

¹ A második rész az 1980-ban megjelent *Mille Plateaux*.

keletkezik (ahogy azt az Ödipusz-komplexus esetében láthatjuk). Freud álláspontja azonban munkássága kezdeti szakaszában még egészen más, sokkal inkább hasonlított a *L'Anti-Oedipe*-ben szereplő pozitív vágyfelfogáshoz.

A korai Freud vágyfelfogása

Freud pályája kezdetén még úgy gondolta, hogy az álomfejtés technikája lehet a királyi út a tudattalan feltárásában. Ekkoriban az úgynevezett topológiai, azaz tériesített modellben reprezentálta a psziché felépítését. A modell a jéghegy képével tehető szemléletessé: annak víz felett csúcsosodó, kisebbik része a személyiség tudatos oldalát és az úgynevezett tudatelőttest jelképezi. Ennek tartalmai bármikor könnyűszerrel tudatossá tehetőek. A jéghegy nagyobb, víz alatti része a tudattalant jelöli és azokat a tartalmakat, melyeket a személyiség valamilyen okból nem kíván felszínre hozni, tudatossá tenni. Ezek javarészt elfojtott vágyak és emlékek.

A tudattalan vágyai időtlenek, halhatatlanok és infantilisek, tartalmai „örök most”-ok. Ezek eredetileg formátlan, feszültségekkel teli erők, melyek az álmokon, elszólásokon keresztül öltönek alakot. Ezért például az álom tartalma mindig vágybeteljesítés. Az álomfejtés tehát fordítás, melynek során az álom a nyelv szintjén egységes narratívába rendeződik. Ez az a történet, melyet a páciensnek és az analitikusnak együtt kell egyfajta hermeneutikai munka során elemezni, hogy visszajussanak az álomtartalom mögött megbúvó álomgondolathoz, ahhoz a vágyhoz, mely beteljesülésre kíván törni benne. Az Én funkciója a tudattalan szintjén mozgó differenciálatlan vágyenergia gátlása úgy, hogy a vágyakat fantáziákká transzformálja, ezzel egy időben meg is gátolja, hogy azok realitással bíró cselekvésekké váljanak.²

Freud a fenti modellben rámutat – hasonlóan a későbbi Foucault-hoz vagy a Deleuze–Guattari páros elképzeléseihez –, hogy a tudatos és a tudattalan rész között nemcsak a patológikus állapotokban, hanem mindig és minden egyes embernél feszültségek húzódnak meg, ezek megnyilvánulásai pedig nem pusztán a betegesnek titulált mechanizmusok, de maguk az elvétések és az álmok is, melyek mindenkivel előforduló hétköznapi tapasztalatok. A normális és a neurotikus lelki élet közt tehát pusztán mennyiségbeli különbség van, energiamennyiségi különbség.

2 Az Én nem teljesen azonos a psziché tudatos részével. Az elme bizonyos esetekben képes a tudattalan erők és energiák hatása alá kerülni, például a kényszeres vagy elhárító mechanizmusok és szorongások során.

Az Ödipusz-komplexus vágyfogalma

A korai Freud a vágyról mint erőkről, energiákról, feszültségekről beszélt, nem mint hiányról. A vágy ezen karaktere csak későbbi munkáiban jelenik meg, annak feltételezésével, hogy a vágy energiái valamire irányulnak, tehát szükségképpen lennie kell egy hozzá tartozó tárgynak. Ahhoz, hogy ezt megtalálja, egy olyan egységes lélektani modellt dolgoz ki, mely nemcsak univerzálisan alkalmazható terápiás módszerré teszi az analízist, de egyben szociális és kulturális dimenzióba is kitágíthatja azt.

A vágy feltételezett tárgyára vonatkozó elgondolásait az 1913-as *Totem és tabu*³ összegzi. Az inkább antropológiai és etnográfiai szándékú munka törzsi szokások példáin keresztül jut el az Ödipusz-komplexusig. E szerint időtől és tértől függetlenül minden ember végső vágya az anyára irányul. Freud úgy fogalmaz, hogy az anya a gyermek első nemi tárgyválasztása. Ennek oka, hogy az anya a gyermek számára az első és az elképzelhető legszorosabb kapcsolat. Az anyaméhben töltött kilenc hónap és a születés utáni időszak szimbiotikus viszonya az egész életre kihat. Az anya az a személy, aki táplál, tisztán tart és védelmet nyújt, azaz kielégíti az alapszükségleteket, ezzel juttatva a csecsemőt elsősorban testi örömhöz. Ez a gyermek tudatában szexuális vágygá transzformálódik.

A szoros köteléket az apa megjelenése bontja meg. A gyermeki tudat szerint ő az anyai test valódi „birtokosa”, ezért fogalmazhat meg tiltást incesztuózus vágyaival szemben. A gyermek tehát, míg anyja iránt szexuális vágyat, apja iránt agressziót táplál. A társadalmi térbe való belépés és együttélés alapfeltétele azonban e két indulat uralása, elfojtása. Ez az úgynevezett elsődleges elfojtás, ami megalkotja a tudattalant és a felettes ént is, ami a kultúra normarendszerének interiorizációja az apai tiltáson keresztül. Azaz a felettes én a szubjektum tudatos része, egy, a vágyaitól idegen, külső hatalom kifejeződése.

Ez tehát az úgynevezett ödipális modell, az apját meggyilkoló, majd anyját feleségül vevő tragikus hős után. Ebben a vágy végső soron mindig szexuális természetű és az anyára irányul. Ezt az általa általánosnak titulált szerkezetet totalizálja a kései Freud minden emberi jelenségre, a történelemtől a művészetig. A folyamatot a topológiai modell már nem képes elégségesen kifejezni, ezért azt a strukturális modellre⁴ cseréli. Ez már nem helyeket, hanem folyamatokat posztulál az emberi pszichében. A tudattalan, tudatelőttes és tudatos hármását az ösztön-én, én és felettes-én váltja fel, a vágy fogalmát pedig az ösztöné.⁵ Jelentős változás a topológiai modellhez képest továbbá az is, hogy az Én ebben a struktúrában ugyancsak a tudattalan része, mely az ösztönkésztetések és

3 Freud 2011.

4 A modell végső formáját az 1923-as *Az én és az ösztön-énben* nyeri el.

5 A német nyelvben az ösztön két típusa különíthető el. Az *Instinkt* az állatias, szükségletek kielégítésére irányuló ösztönre vonatkozik, melynek mindig egyértelmű tárgya és funkciója van. A *Trieb* ezzel szemben nem biológiai funkciókra reflektál, mivel nincs egyértelmű tárgya. Freud az utóbbi jelentéssel kapcsolja össze a tudattalanban uralkodó késztetéseket.

a felettes-én szabályozó törvényei közt folyamatos nyomás alatt van. Az Én elhárító mechanizmusokat hoz létre annak érdekében, hogy a két szféra közt mediáljon és megóvja a pszichét a valósággal való összeütközéstől. A kései Freud az álmok és elszólások helyett ezeket az elhárító mechanizmusokat vizsgálja. A terápia során tehát nem a személyt ért trauma, hanem annak egyéni kezelése válik központi jelentőségűvé, mivel amikor az Én elhárít valamilyen fenyegető tény, egyben kiépít magában egy védekező rendszert is. Azaz az elhárítás nem a lelki élet fogyatékossága, épp ellenkezőleg, valamilyen többletet tesz hozzá az alany világához.

Mind a korai, mind a kései Freud terápiás hozzáállásáról elmondható tehát, hogy azt alapjaiban értelmezi félre az az intézményesített orvosi gyakorlat, amely a páciens a betegségétől kívánja megszabadítani. Az eredeti analízis ugyanis az álmokon, elszólásokon, elhárító mechanizmusokon keresztül keresi a megoldást az alany problémáira, azaz nem a betegségtől, hanem a betegségben szabadítja fel a beteget. Ez azért lehetséges, mert a betegség önmagában konzisztens, a pszichét pedig sosem egy külső kór támadja meg, hanem saját energiái.

Jacques Lacan vágyfogalma

A pszichiátria intézményrendszerével szembeni kritika egyik meghatározó alakja Jacques Lacan francia analitikus. Gondolatainak fontos szerep jut Deleuze és Guattari közös munkáiban. Lacan élesen szembehelyezkedik kora pszichoanalitikus gyakorlatával, ezért 1953-ban, a Párizsi Pszichoanalitikus Társaságból kiválva, vitatott sikerű magánpraxisba kezd, illetve Párizs szerte nagy népszerűségnek örvendő nyilvános előadásokat tart az „igazi”, azaz a korai Freudhoz való visszatérés jegyében.

Véleménye szerint az intézményesült orvosi eljárás az analízist egy természettudományos, biológiai alapra helyezi, melyben nem egy valós, hanem egy absztrakt Ént vetnek vizsgálat alá. Ez Freud munkásságából következik, mivel élete kései szakaszában a psziché működését a biológián keresztül kívánta megalapozni, természettudományos igazolást szolgáltatva annak.⁶ A Freud-követők ezt a szellemiséget vitték tovább az analízis intézményesítésének során.

Lacan a tudattalan nyelvi jellegét hangsúlyozza, mivel véleménye szerint a psziché karakterét a nyelv határozza meg, tehát a tudattalan nyelvként strukturálódik. A korai Freud az álomfejtésen keresztül még azt tűzte ki célul, hogy megszóltassa a tudattalant, átfordítva azt egy tudatos nyelvre. Lacan ezen a ponton kapcsolja össze az analízist a saussure-i strukturalista nyelvelmélettel, keresztelésükből pedig kidolgozza saját vágyfogalmát.

⁶ Freud egész munkássága a pozitívista tudományok szellemiségét viseli magán. Ennek oka, hogy Freud neurológusként kezdte pályafutását, s csak ezután (vagy ennek következtében) fordult a lélektan felé.

A tudattalanban áramló vágyenergiák egy annál nagyobb kontextusra utalnak, mint a vágy és tárgy kettőse. Ezzel magyarázható, hogy azt az egyes beteljesülések nem csillapítják, sokkal inkább további vágyakozásra motiválják. Lacan a vágy mozgását a végtelemben vezeti a megállapítással, hogy a vágy *per definitionem* az, ami kielégíthetetlen. Ennek igazolására további dimenziókkal tágítja a freudi értelmezést. E szerint megkülönbözteti a szükségletet, az igényt és a vágyat. A szükséglet a biológiai funkciók szolgálatában nyer kielégülést, például az anya gyermekével szembeni gondozó foglalkozása során (szoptatás, védelem, tisztántartás). Az igény ennél több: olyan kívánság, melyet a személy képes szavakkal, a nyelv szintjén kifejezni, azaz tudatossá tehető. Ennek leg-
elemibb esete a szeretet iránti igény, ami a gyermek esetében az anya szeretetére irányul. A vágy azonban ezen is túlmutat, az igény mögött meghúzódó dimenzió, a kívánság valódi oka.

A gyermek igénye mögötti valódi vágy nem az anya szeretete, hanem az, hogy ő legyen az anyai vágy kizárólagos vágy-tárgya.⁷ Azaz a vágy nem egy birtokolható vagy megfogalmazható tárgyra, sokkal inkább egy pozíció betöltésére irányul az interperszonális kapcsolatok terében. Ebben rejlik kielégíthetlensége is. Amit megragadni (szükséglet), megfogalmazni (igény) tudunk, az mindig kevesebb annál, mint amire valójában vágyunk. A vágy olyan többlet, melyet tudatunk számára csak dologképzeteken keresztül tudunk megjeleníteni, ám ezek a véges létezők nem egyenlők a vágy tárgyával.

Lacannál a vágy tárgya az *objet petit a* nevet kapja, az elgondolás pedig Freud rész-tárgy⁸ fogalmából ered. Az *objet petit a* egy megnevezhetetlen gyönyörre utal. E szerint például a gyermek szopás közben érzett örömeinek nem az az oka, hogy kielégül éhsége, és nem is az anya mellének birtoklása, hanem valamilyen megnevezhetetlen plusz gyönyör (*jouissance*). A mell mint rész-tárgy a gyermek tudattalanjában lehasad az anya

7 Erre érti azt Lacan, hogy az ember vágya végső soron a Másik vágya. (Lacan 1998, 51–56. o.) Ez egyszerre jelenti a másakra való vágyakozást és a másik ember vágyát. A lacani gondolkodásban a másik fogalmának központi szerep jut. A nagybetűvel írt másik jelentése egyrészt a másik mint egy másik szubjektum, ami egy radikális másság, saját szubjektumunk számára ezért megismerhetetlen, asszimilálhatatlan egvediség (az ember életében az első Másik az anya). A Másik egyben a szimbolikus rendbe tartozó nyelvet és törvényt is jelenti. Ezen kívül Lacan megkülönbözteti még a kisbetűvel írt másikat, ami az én projekciója, visszatükröződése külső tárgyokban.

8 A rész-tárgy először Freud *Három értekezés a szexualitásról* című művében kerül említésre, az elveszett tárgy fogalmában. (Freud 1995, 90. o.) Melanie Klein Freud elképzeléseire alapozott tárgykapcsolat-analízisében részletesen beszél a rész-tárgy természetéről (Klein 1999, 163–186. o.). E szerint a csecsemő anyjához nem mint személyhez kötődik, hanem annak egy részéhez, a tápláló anyamellhez. Ez számára nem pusztán egy szervet és nem is az anyát jelenti, hanem azt a komplex és kielégítő szeretetkapcsolatot, amely első hónapjainak egész világa. A mell mint élvezetforrás a csecsemő képzeletében leválik az anya személyéről és jelként él tovább tudattalanjában. Az ember későbbi kapcsolataiban azt az első gyönyört keresi, amire az apai tiltás megjelenése előtt a rész-tárgy juttatta. A rész-tárgy az az objektum, ami a személyközi kapcsolatok kötő-eleme. Ennek értelmében, kapcsolatainkban nem egy másik személyhez mint individuumhoz kötődünk, hanem annak egy olyan eleméhez, melyet tudattalanunk kapcsolatba tud hozni az első rész-tárggyal. Klein ezt úgy fogalmazza meg, hogy a rész-tárgy a lelki élet centruma, azaz e köré szerveződnek a vágyak.

testéről és átalakul a gyönyör jelévé, az *objet petit a*-vá. Tehát az a szükséglet vagy igény kielégülésekor keletkező, de azzal nem azonos többlet, maradvány, a valódi gyönyör forrása. Ez a megragadhatatlan maradvány készletti örök továbbmozdulásra a vágyat, melynek során a tudattalan az örömet szimbolizáló rész-tárgy jelét keresi mindenben. Ezzel a rész többé válik, mint amit az egész nyújtani képes.

Lacan az *objet petit a*-ban többlettel ruházza fel a vágyat, de ez olyan többlet, melyet a személy folyamatos hiányként tapasztal. A vágy fogalmát tehát sikeresen leválasztja az esetleges tárgyról, ezzel egy időben azonban egy örök és betölthetetlen hiányt tesz központi szervező elvévé. A kielégíthetetlenség dimenziójával így tulajdonképpen visszahátrál a korai Freud felfogástól a filozófiában és analízisben is központi negatív vágyfogalom felé.

A *L'Anti-Oedipe* vágyfogalma

Deleuze és Guattari célkitűzése a vágy felszabadítása a hiányértelmezés alól. Az új fogalom leírására a mű első, „A vágyó-gépek”⁹ című fejezete szolgál. Ebben a freudi és lacani pszichoanalízis elemei egy marxi struktúrába rendeződve¹⁰ alakítják a szerzőpáros egyéni terminológiáját. A vágy ebben nem szükséglet, mely véges tárgyak birtoklásával kielégíthető, de nem is kielégíthetetlen hiány, ahogyan azt a metafizika vagy a lacani értelmezés tartja. Nem köthető rögzített szubjektumhoz, minthogy már annak kialakulása előtt jelen van,¹¹ és nem azonos a klasszikus klinikai pszichológia által posztulált vágyfogalommal sem. Ezekkel szemben többlet: teremteni, termelni, produktumokat létrehozni képes energia, épp mint a korai Freudnál. Kreatív, mert nemcsak hatást fejt ki környezetére, de ő maga hozza létre azt a környezetet, ahol eloszthatja többletét. A vágy ezért a szerzőpáros szerint a gép fogalmával határozható meg legpontosabban, a szó szoros és nem metaforikus értelmében. A vágyó-gépek azokat a folyamatokat jelölik, melyek az emberi pszichében zajlanak le a vágyás aktusa közben. Működésében – a marxi ökonómia alapján – három szint különíthető el: (I) vágyat termel, (II) a megtermelt vágyenergiákat regisztrálja, eloszlatja, (III) végül fogyaszt.

I. A vágy működésének első szintje: a termelés

A vágyó-gép az első szinten vágyat mint energiát termel. Ez a végtelenül önmagát termelő energia egy áramló folyam, csakúgy mint a korai Freudnál leírt tudattalan vágyak,

9 A továbbiakban a mű 1983-as angol fordítását hivatkozom. (Deleuze – Guattari 1983)

10 A kritika módszere erősen kötődik Marxhoz, mivel végső céljuk, hogy mindenben felmutassák a termelés logikáját, kezdve a tudattalan struktúrájával és működésével.

11 Magában az ödipális-modellben is a vágy elfojtásának eredményeként jön létre a tudatos szubjektum.

melyek időtlen, differenciálatlan, formátlan és feszültségekkel teli erők. A vágy ezen a szinten nem találkozik ellenállással, nem ütközik semmibe, mivel nincs közege, azaz nincs is miben kiszülnie, ezért sosem veszít intenzitásából.

A szabad áramlás azonban a gépezetet saját megsemmisülésével fenyegeti.¹² A vágyógép azért, hogy elkerülje az összeomlást, a folytonos termelésbe és az abból születő energiaáramba szüneteket iktat be, azaz folyamatosan megszakítja önmagát. A periodikusan ismétlődő megszakítások rész-tárgyakat és különbségeik végtelen sokaságát hozzák létre. Azaz a megszakításokkal a vágyenergia végtelenül megsokszorozza magát, multiplicitás lesz. Ez a diszkontinuus termelés strukturálisan egy folytonos ismétlésnek tűnhet, a termelés során azonban mégsem ugyanaz ismétlődik. Minden egyes termék új és eredeti. Emellett a rész-tárgyak bármire rákapcsolódhatnak a termelés processzusa során, azaz végtelen sok kombinációt és szerveződést képesek létrehozni. Ezért a termelés ezen szintjéhez Deleuze és Guattari a konnektív szintézis logikai műveletét párosítja, az „és...és...és...” összekapcsoló munkáját.

Skizofrénia

A vágy termelésének első szintjéhez a skizofrénia nem mint patológikus állapot, hanem mint a termelést jellemző módszer kapcsolódik. A skizofrén percepció megegyezik a konnektív szintézis összekapcsoló logikai műveletével. A vágy pozitív olvasata felől a skizofrénia is új értelmet nyer, szemben annak klinikai meghatározásával, ami betegségként értelmezi azt. E szerint a skizofrénia orvosilag elfogadott tünetei közt szerepel például a gondolkodás és percepció torzulása, fragmentációja, elsivárosodott affektusok, gondolatok visszhangosodása, a percepció kóros értelmezése, akusztikai hallucinációk, téveszmék, inkoherens beszéd, szétesett vagy katatón viselkedés, szociális diszfunkció, izoláció.¹³ A klinikai pszichológia és az *L'Anti-Oedipe* által bemutatott értelmezés közti különbség az első fejezetben elemzett *Lenz* című Büchner darab teszi transzparenssé. A főhős pszichotikus krízisétől hajtva egy plébániára látogat, hogy megoldást találjon betegségére. Tünetei megegyeznek a vágyógép összeomlásával, olyan felfokozott állapotban van, melyben túl sok impresszió éri egyszerre. Ezeket képtelen feldolgozni,

12 Az összeomlásnak vagy krízisnek két esete lehetséges. Az egyik akkor lép fel, amikor a gép olyannyira túltermeli magát, hogy nem hagy mozgásteret saját produktív mechanizmusa számára. Ilyen a szövegben is említett skizoid asztal példája. A krízis másik esete, amikor a termelés olyan gyorsan zajlik, hogy a gépezet képtelen saját mechanizmusait követni. Túl sok energia fut át rajta, ami robbanással fenyegeti. Ilyen túlenergetizált állapot például a hiperventilláció, más néven a pszichés okokból bekövetkező túllégzés, hisztériás vagy pánikrohamok esetében. (BNO 62–69. o.)

13 A skizofrénia tüneteire vonatkozó orvosilag elfogadott leírást az úgynevezett DSM és BNO noszológiai rendszerek nyújtják. A BNO a betegségek osztályozására szolgáló kódrendszer rövidítése, ami egységes kritériumrendszert állít fel a mentális betegségekre vonatkozóan. (BNO 31–44. o.)

tudatával követni. Pszichózisában minden egyszerre, egy időben valóságos. Ez, mint egy örvény, elsöpri ember léptékű horizontjait, felfüggeszti testének referenciapontjait, ezért képtelen magát térben és időben szituálni. A referenciapontok eltűnése és az áramló impressziók a világ felrobbanásával fenyegetik.

Lenzt a parókián töltött idő alatt két hatás éri. Az egyik a helyi lelkéssel folytatott beszélgetései, aki visszairányítja a főhóst a valláshoz és családjához, azaz megpróbálja reszocializálni az otthoni környezet, az apa-anya-gyermek hármásán keresztül. Ezt a módszert azonosíthatjuk az intézményesült pszichológia intencióival, ami az alany családi kapcsolatainak keresztül akarja feltárni problémáinak genesisét. A másik behatás Lenz „skizoid sétái” a hegyekben.

Ellenben a szabadban tett sétái alatt a hegyek közt van, hulló hópelyhekkkel, istenekkel vagy istenek nélkül, család, apa vagy anya nélkül, a természettel. „Mit akar az apám? Nyújthat-e többet, mint ez? Lehetetlen. Hagyjon békén!” Minden egy gép.¹⁴

A szerzőpár problémája az intézményesült orvosi gyakorlattal az, hogy az pusztán tüneteket állapít meg, információkat listáz, majd e szerint állít fel diagnózist, amit bizonyos, jól bevett terápiás megoldásokkal kezel. Amit viszont az orvosi gyakorlat elmulaszt, az éppen az, amit Freud a pszichoanalízis hajnalán még alapvetőnek tartott: nem vonják kérdőre a betegséget magát. Nem a betegségtől, hanem a betegségben kell megszabadítani a beteget. A legfontosabb kérdés nem az, hogy milyen betegséggel küzd a személy, hanem az, hogy mi a problémája.

Ahogy az Lenz esetében is látható, a skizofrén problémája a „túl sok.” Túl sok erő, túl nagy intenzitású energia áramlik át rajta. Ez a vágyó-gépezet túltermelése, hiszen ezen a szinten nem ütközik ellenállásba, nincs semmi, ami megállíthatná a vágy-energiák áramlását. A vágy-termelés minden irányból nyitott a hozzá társított konnektív szintézis mellérendelő és összekapcsoló logikája alapján. Ebben az értelemben a skizofrén nem az a személy, aki izolált a társadalomtól, aki be van zárva saját világába és képtelen kapcsolatot fenntartani a valósággal. Épp ellenkezőleg: túlságosan nyitott minden impulzusra. Képtelen elzárkózni a világtól, mert az egész világ benne van. Túl sok gépezetre van rákapcsolódva, azaz számára minden, egytől egyig, kizárás nélkül valóságos (reális). A skizofrén mindennel és mindenkivel kapcsolatban áll, minden benne van, rajta keresztül áramlik át.

A skizofrén fogalma, mivel többletet termel, pozitív konnotációt kap. Kreativitása a termelés mellett a túl sokkal szembeni egyéni védekezési módjában rejlik. Folytonosan védekező mechanizmusokat gyárt magának. Tevékenységét a Lévi-Strauss-i terminológiából átvett barkácsoláshoz hasonlítható. Egy felületet épít ön-

14 „While taking a stroll outdoors, on the other hand, he is in the mountains, amid falling snowflakes, with other gods or without any gods at all, without a family, without a father or a mother, with nature. »What does my father want? Can he offer me more than that? Impossible. Leave me in peace.« Everything is a machine” (Deleuze–Guattari 1983, 25. o.)

magá és az erők közé annak érdekében, hogy megszűrje a rajta átáramló energiákat, magán kívül rekesse a túl sok valóságot, illetve mozgás- és életteret biztosítson magának. A felület bármilyen mesterséges tárgy lehet, a lényeg, hogy megszakítsa az erők folytonos és intenzív áramlását.

A vágyó-gép a vágyás aktusának első szintjén tehát folytonosan vágyenergiát termel, ami – ellenálló közeg híján – túl soknak bizonyul, így kénytelen megszakítani magát és kialakítani, barkácsolni egy felületet, mely megszűri az áramló feszültségeket. A skizofrén megegyezik a vágyó-gépek termelési módjával, a brikolázs technikája pedig a folytonos önmegszakítással.¹⁵

II. A vágy működésének második szintje: az elosztás

A felület létrejöttével átlépünk a vágy-gép második processzus-típusához, a regisztrációhoz vagy lejegyzéshez. A felület léte már feltételezi kint és bent kettősségét. Az ide tartozó processzus épp azért a regisztráció, mert az erők most már ebbe a felületbe futnak bele, oszlanak szét, kerülnek lejegyzésre.

A felület által elkülönült rész egy test, de nem mint organizmus vagy szervezet. Deleuze és Guattari felfogásában ugyanis a szerves test halott test, olyan zárt egész, ahol minden rész jól artikulált és elkülönített feladattal bír, éppen ezért többé már nem tud rákapcsolódni más testekre, nem tud részesévé válni a termelő folyamatnak, nem tud bekapcsolódni a vágy-energia szabad és minden irányba széttartó áramlásába.¹⁶ Deleuze-ék, hogy elkerüljék a két típusú test azonosítását, bevezetik a szervek nélküli test fogalmát.

A szervek nélküli test

A szervek nélküli test tehát már rendelkezik kiterjedéssel és hellyel a térben, de hiányzik belőle a funkciók szerinti rögzített és tagolt, összefüggő rendszer. Belseje sűrű és intenzív. Szervek helyett határvonalai és szintjei vannak. Nem szubsztancia az arisztotelészi értelemben, nem eleve adott, természetes egység, nem rendelkezik állandó alakkal vagy formával, viszont nyitott, ezért bármivel képes összekapcsolódni. A szer-

15 Deleuze és Guattari a *Mille plateaux*-ban részletesebben is kitér arra, hogy a brikolázsolás nem pusztán skizofrén cselekvés. Valójában minden testnek szüksége van arra, hogy kidolgozzon magának egy felületet saját vágyainak (vágyó-gépeinek) túlláradó energiáival szemben. (Deleuze–Guattari 1987, 149–165. o.)

16 A második szinten megjelenő alak ezért olyan módon nevezhető testnek, ahogy egy szöveg lehet korpusz, vagy ahogy a fizikában a folyadékok és a gázok is testek, melyek környezetüktől függő alakkal és kiterjedéssel rendelkeznek.

vek nélküli test tehát nem stabil, de már nem is tartozik az előző szint totális artikulálatlanságához. Egy köztes állapot, maga az alakulásban levés, ami egy komplikáltabb szervezethez, a szubjektív felé tart. A szervek nélküli test ezért folyamatos szenvedésnek van kitéve, ami a kényszerű organizációból, az áramló energiák és határoló felülete közti nyomásból adódik.

A feszültség és nyomás az érzetek megjelenését eredményezik. Ezek abban a pillanatban keletkeznek, mikor a felületet a regisztráció során eléri egy inger. Az érzet arra szolgál, hogy a külvilág és a test közt közvetítsen. A skizofrén stádiumban még nem beszélhetünk affekciókról, mivel ott még nem létezik ellenálló közeg, ami képes lenne bármit regisztrálni, lejegyezni, de amint a skizofrén brikolázsolás megszakítja magát és létrehoz egy felületet, teret képez és benne referenciapontokat.

Paranoia

A szervek nélküli testet az *L'Anti-Oedipe* a paranoia állapotával írja le, a szervek nélküli test felszínnel szétválasztott külső és belső erők közt állandó nyomása miatt. Ehhez a szerzőpáros a diszjunktív szintézis kizáró logikai műveletét párosítja (...*vagy... vagy...*). A test erőfeszítéseket tesz, hogy ellenálljon annak a külső nyomásnak, ami organizálni próbálja. Ezzel egy időben hatalmába keríti egy tárgy nélküli félelem, amelyet a belsejében felgyülemelő vágyenergiák nyomása okoz. A termelés második szintjén megy végbe a Freud által is leírt elsődleges elfojtás: a belül felhalmozódó energiátöbblet levezethetetlennek bizonyul, ezért a test kialakít annak egy külön szintet magán belül. Az elfojtó mechanizmushoz a paranoid attitűd, a „paranoid-gép” termelő processzusa párosul. Ezt az élőlény azért hozza létre saját, addig tagolatlan testében, hogy megvédje magát önmagával szemben. Ennek alapján a szervek nélküli testre egyszerre hatnak külső és belső erők.

Schreber bíró esete

A második szinthez tartozó paranoia – ahogy a skizofrén esetében is láttuk – nem azonos annak patológikus értelmével, hanem a vágytermelés egy következő módja. Az első szinten a vágy-gép által termelt erők még nem tartoztak senkihez, a második szinten azonban megjelenik egy alany, a felülettel rendelkező szervek nélküli test, akihez a paranoid termelési mód tartozik. A vágy-gépek fejezetben szerepel Schreber bíró esete. Ez nemcsak a paranoid gépezet mechanizmusának leírását nyújtja, de egyben átmenetként szolgál a termelés második és harmadik szintje közt.

Az 1842 és 1911 közt élt német bíró paranoid skizofréniával küzdött, mely esetében hallucinációkban és téves testképzetekben nyilvánult meg.¹⁷ Betegsége centrumában az emaskulináció, azaz a nemváltás állt, melyben konkrét testtapasztalatok kísérik a nemváltás képzetét. Részletes leírást ad például arról, ahogy a tükör előtt állva szemléli saját, csodálatos átváltozását nővé. Rögeszméje szerint maga Isten akar beléhatolni és közöselni vele, ezért az Úr először elpusztítja addigi férfi lelkét, majd testét sugaraival átalakítja női testté. Ezen keresztül válik isteni szeretet tárgyává, feleségévé. Az istennel felvett személyes kapcsolata új struktúrába rendezi addigi egész világát, hallucinációi pedig egy új vallási doktrínává állnak össze.

A memoár azzal vált népszerűvé a nagyközönség körében, hogy maga Freud – bár személyesen sosem találkozott a beteggel – vonta elemzés alá. Értelmezése szerint a paranoia általános jelentése a psziché küzdelme a homoszexuális tárgyválasztásokkal szemben. Schreber hallucinációiban apja és bátyja iránt érzett elfojtott homoszexuális vágyait projektálja a külvilágból érkező tapasztalataira. A paranoia tehát egy védekező mechanizmusként funkcionál számára, a psziché védekező „felülete” a nem kívánt vágyakkal szemben. Isten ebben az értelmezésben mint a felsőbb hatalom megtestesítője az apával egyenlő. Schrebernek tehát nővé kell válnia, hogy kielégíthesse apja iránt érzett, infantilis szexuális vágyait. A paranoiás e szerint az a személy, aki ezt a választást képtelen végrehajtani, problémája egy identitásválság, melyben nem tud ezzel a kettősséggel megküzdeni.

Deleuze és Guattari egy ettől eltérő értelmezést nyújt. Abban megegyezik ugyan a két olvasat, hogy Schreber történetében a szubjektumképződés folyamatát figyelhetjük meg, azonban a szubjektum fogalma egészen mást takar. Mivel küzd a paranoiás? – teszi fel ismét a kérdést a szerzőpár. A paranoid problémája, hogy képtelen szituálni magát térben és időben. Teste folytonos változások színtere, még az olyan alapvetőnek vélt tulajdonságok terén is, mint a nemiség. Ennek egyik megnyilvánulása Schreber esetében például, hogy csak akkor képes szavakba önteni a benne lezajló változásokat, amikor a tükörben szemléli magát. A tükör egy olyan fix pontot jelent számára a térben, ami képes őt stabilizálni.¹⁸ Schreber először küzd a nővé válás, az organizáció ellen. A feszültség a vágy-gép által termelt folytonos áramlás és a formátlan, szervek nélküli test közt húzódik. Egy ponton túl azonban képtelen tovább küzdeni kísértetiessé és idegenné váló teste ellen. Hagyja, hogy az átalakító „isteni sugarak” beléhatoljanak és átengedi magát a transzformációnak. Ennek hatására a test feszültségei kioldódnak. Eközben, mintegy mellékhatásként, gyönyört érez. Új szubjektuma ebben az élvezetben születik meg.

17 A patológikus állapotban megélt tapasztalatait Schreber a *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken* című memoárgyűjteményében közölte.

18 A lacani tükör-stádiumban szintén a tükör az, ami elősegíti az énképződést. (Lacan 1993, 5–11. o.)

III. A vágy működésének harmadik szintje: a fogyasztás

A szubjektum a vágyó-gépek harmadik mechanizmusához, a fogyasztáshoz tartozik. Ennek leírásához először az érzékelés és gyönyör fogalmát kell tisztázni. Az affektusok, vagy érzetek – melyeket Deleuze és Guattari a tiszta minőség fogalmával jellemez – azon a ponton, ahol elérik a szervek nélküli test felületét, feszültséget képeznek. A feszültség akkor egyenlődik ki, mikor a test befogadja az affektust és a felgyülemlett energia kisül. Ezt jelenti a fogyasztás¹⁹ vagy befogadás mechanizmusa. Az érzetek fogyasztása a szervek nélküli testet differenciálni kezdi. Formátlan belseje a felületen megjelenő érzet köré csoportosul. Az érzet hatására tehát automatikusan valamilyen szervezethez lesz úrrá rajta. Az affektus minőségétől függően különböző helyeket és szinteket alakít ki a testben, ami organizálja, ez azonban még mindig nem egyenlő a szerves testtel, az organizmussal.²⁰

Az érzéki befogadás, fogyasztás, egy automatikus mechanizmus, ami kiegyenlítődést eredményez, és nem szándékolt, mellékes örömkökhöz juttatja a testet (autoerotikus élvezet). Az érzeteknek és a gyönyörnek szüksége van egy alanyra, ezért születik meg a szubjektum, de csak mint a fogyasztás automatizmusának mellékterméke. Ez a szubjektum nem a folyamat középpontja, hanem annak perifériáján jelenik meg. Identitás, szubsztancia és realitás nélküli decentralizált Én, inkább nevezhető az „Én birtoklok, Én érzek, Én vagyok” mondatok alanyának. Ebből az is következik, hogy nemcsak a kellemes érzetek rejtenek gyönyört, hanem éppúgy a fájdalom és a szenvedés is, mert minden érzet alkalmas az önérzékelésre és az ebből fakadó önélvezetre.

Az érzékelés a deleuze-i filozófiában a mássá válás értelmében vett átváltozást is jelenti. Minden befogadás, fogyasztás egy új szubjektumot eredményez. A mechanizmus a burjánzáshoz hasonlítható. Az így születő sokaságot a kielégülés és az iránta érzett vágy szervezi egybe a tudattalan szintézisek harmadik formájával, a konjunktív szintézissel. Ez az összekapcsoló logikai „és”, ami nem egyezik a skizoid összekapcsoló, brikolázsoló műveletével. Azzal ellentétben már nem kapcsol össze mindent mindennel egy szétterülő és végtelen rizomatikus szerkezetben, hanem összeköt, mint egy halmaz az elemeit. Csak bizonyos dolgok tartoznak bele, míg mások rajta kívül maradnak. Ezt a halmazt, mely maga a szubjektum, azonban nem szabad egy zárt, egységes egészként értelmezni, a burjánzás folytonosan felbontja és átszervezi.

19 A fogyasztás tehát itt az érzetek befogadásával egyenlő a szó nem hétköznapi értelmében. Azaz nemcsak a táplálékfelvétel értendő alatta (bár az lehet egy esete, amikor az éhség feszítő szükségletének nyomását egyenlíti ki), hanem sokkal inkább a látás, hallás, tapintás, hő felvétele, leadása stb., azaz azok a mechanizmusok, melyekben a külső ingerek kölcsönhatásba lépnek a testtel.

20 Deleuze-ék ezt a stádiumot a tojás belsejének tagolt, de nem élesen elválasztott struktúrájával azonosítják. (Deleuze–Guattari 1983, 19. o.)

A fogyasztás egy másik értelmezésének is teret ad a szerzőpáros, ami a gyönyör-érzetet a lacani *objet petit a*-val köti össze. Ennek alapja a vágy és a szükséglet közti különbség. A szükséglet fizikai természetű, annak kielégítésére tehát elégségesek fizikai tárgyak. A fogyasztásban ezek elégűnek ki, ennek hatására pedig a testet feszítő fájdalom megszűnik. A kielégülés során azonban extra öröмок, nem szándékolt gyönyör is keletkezik, amik nem vezethetők le a fizikai tárgyból.²¹ Azaz a szükséglet kielégülésének tetőfokán megszülető plusz öröm az, ami azonosítható az *objet petit a*-val, a vágy megnevezhetetlen tárgyával. Ez a szükségleten túli, mélyebb élvezet. A vágy mint hiány leírásában ez a gyönyör az, ami hiányként lép fel. A valóságban azonban ez nem hiányzik, pusztán intencionálisan hozzáférhetetlen. A szükségletet kielégítő rész tárgyak a megnevezhetetlen vágy szimbólumaivá válnak, azok tudattalanul utalnak rá.

A szubjektum a szükséglet vagy igény kielégülésében bukkan fel, de mint egy azon túlmutató plusz. A szükséglet kielégítésében felleli önmagát, mint élvezni képes alanyt, élvezete egyben önélvezet is. E váratlan élvezet vágya köré szerveződik az én és egész világa. Ez a vágy rendezi egységgé a szubjektumot térben és időben. A plusz élvezetben születő szubjektum azonban még mindig nem egy stabil identitás. A vágy azért lehet a létezés motorja, azért kreatív és teremtő, mert míg a szükséglet kielégülése egy nyugalmi állapotot eredményez, a gyönyör továbbmozdulásra, további gyönyörök keresésére késztet. A vágy szubjektumának mozgásteret végtelen, bármerre mozdulhat kielégülés után kutatva, környezetét ennek szellemében folyamatosan deterritorializálja,²² azaz a kielégülés szempontjából legalkalmasabb módon szervezi át újra és újra.²³

-
- 21 Vegyük ismét a csecsemő és az anyamell példáját: a gyermekben fellép az éhség érzete, az ennek kielégülését szolgáló tárgy az anya melle és teje, a szopás közben azonban fellép a plusz élvezet. A gyermek tudattalanjában emiatt válik le a mell mint rész-tárgy az anyáról. Ettől kezdve a mell nem az anyára (mint egészre) utaló jel, hanem a plusz öröme. Ettől a mell kettős tárggyá válik: a szükséglet kielégítésének tárgya és az extra élvezet, a mélyebb gyönyör jele. Ezzel kettős realitást is képez. A csecsemő rákapcsolódik az anyamellre mint rész tárgyra. A mell a szükséglet objektuma, de a szopás plusz élvezetében az objektumból annak jelévé transzformálódik, egyben egy mélyebb realitás jele az aktuális mögött, ami már nem kapcsolatos többé a kielégülő szükséglettel. Ez a mélyebb realitás az, ami nem konkrét tárgyhoz vagy személyhez kötődik, és ami nem elégülhet ki bármikor, mivel szándékaltalan módon, váratlanul lép fel.
- 22 Deleuze itt használja először a de-, illetve reterritorializáció fogalmát, melyek későbbi munkássága során újabb és újabb jelentésrétegekkel párosulnak. (Deleuze–Guattari 1983, 33. o.) A deterritorializáció az a gyakorlat, melyben egy személy vagy csoport tagjai környezetük szokásrendszerét, kulturális adottságait, fogalmait stb. újraértelmezik a számukra legmegfelelebb módon és abból egy új gondolkodási struktúrát hoznak létre. Ez a vágy vagy a gondolkodás kreatív, teremtő munkája. Ezzel szemben a reterritorializáció a készen kapott körülményekhez való alkalmazkodás.
- 23 Deleuze és Guattari Lacan kapcsán rávilágítanak, hogy pszichoanalitikus modelljének két nagy újtársa az *objet petit a* és a *Nagy Másik*. Az utóbbi egy olyan lélektani modell, melynek középpontjában valóban a hiány áll, az előbbi azonban összhangban áll az *L'Anti-Oedipe* vágyértelmezésével. (Uo. 25. o.)

Ödipalizáció és skizoanalízis

Térjünk vissza Schreber bíró esetének két olvasatához, és ahhoz az analízis kritikához, melyet az *L'Anti-Oedipe* ezen keresztül megfogalmaz. Mindkét elemzés a szubjektumot állítja középpontba. Freud diagnózisában a paranoid skizofrénia geneziséét a családi kapcsolatokra vezeti vissza, ami – elsősorban neurotikusoknál alkalmazott – terápiás eljárásának általános tendenciája. Az ember vágyai e szerint az ödipális háromszögben (apa-anya-gyerek) kapnak megalapozást. A pszichológia ezért a tünetek mögött meghúzódo apát és anyát keresi és vonja kérdőre. A páciensnek ennek alapján pozicionálnia kell magát a nukleáris család viszonyrendszerében, elfoglalnia helyét egy „családi portréban,” belemerevíteni magát egy mesterséges szituációba. A pszichoanalízis alanya tehát csak a családon keresztül válhat szubjektummá, ez az általános viszonyrendszer azonban egy merev, nonproduktív alannya redukálja.²⁴

Az analízis ezzel a gyárként funkcionáló, produktív tudattalanból egy olyan színpadot csinál, melyen reprezentálhatja az ödipális konfliktust. Ez a tudattalan színház azonban csak önmaga kifejezésére képes az álmokon, hallucinációkon, tüneteken keresztül. Az analitikus pedig ahelyett, hogy a páciens a saját vágyairól kérdezné, családi kapcsolatait kéri rajta számon. Deleuze és Guattari hangsúlyozza, hogy a tudattalan alapvetően árva, és a valóságban a gyermek fejlődését születésétől fogva számtalan, nem csak a családhoz köthető tapasztalat övezi. Ezzel nem a szülők fontosságát kérdőjelezi meg, pusztán csak átértelmezi azok helyét és funkcióját a tudattalanban, a vágyó-gép termelésében. A szerzőpáros ennek igazolására Artaud-ot idézi:

Emlékszem, 8 éves koromtól, sőt már korábban is, mindig azon tűnődtem, ki vagyok, mi vagyok és miért élek; emlékszem, hat éves koromban, egy házban, Marseilles-ben, a Boulevard de la Blancarde-on (egészen pontosan a 29-es szám alatt), amint a délutáni uzsonnámat fogyasztottam – egy szelet csokoládét, melyet egy bizonyos nő adott nekem, akit anyámként ismertem –, megkérdeztem magamtól, mit jelent létezni, élni, mit jelent tudatában lenni annak, hogy lélegző lény vagyok. És emlékszem, be akartam lélegezni önmagam, azért, hogy bizonyítsam, élek, és rájövök, vajon szeretnék-e élni, és ha igen, miért.²⁵

24 Freud épp azért nem tudott mit kezdeni a skizofréniával, mert már eleve feltételezett egy olyan rögzített Egót, ami a pszichózisban nem létezik. Ez az ödipális háromszög apa-anya-gyerek hármasszövegéből születik. Tehát az analízis a skizofrént épp abba a viszonyrendszerbe akarja visszaírni, melyből az szökni próbál.

25 „I remember that ever since I was eight years old, and even before that, I always wondered who I was, what I was, and why I was alive; I remember that at the age of six, in a house on the Boulevard de la Blancarde in Marseilles (number 29, to be precise), just as I was eating my afternoon snack – a chocolate bar that a certain woman known as my mother gave me – I asked myself what it meant to exist, to be alive, what it meant to be conscious of oneself breathing, and I remember that I wanted to inhale myself in order to prove that I was alive and to see if I liked being alive, and if so why.” (Uo. 52. o.)

A gyermek saját egzisztenciájára vonatkozó kérdése talán kapcsolatban áll azzal a nővel, akit anyjaként ismer, talán nem. A lényeg azonban nem ez, hanem tudattalanjának termelő processzusa, az ebben létrejövő rész-tárgyak és a tapasztalatok sokasága közti játék, ami a szubjektumot folytonosan alakítja.

Az Ödipusz-komplexus csak arra alkalmas, hogy egy hiányt projektáljon a szubjektum belsejébe. A vágy mint hiány felfogása ezzel megkettőzi a valóságot: egy fizikai valósággá, melyből hiányzik a vágy tárgya, és a pszichikai valósággá, ahol a beteg csak fantáziákban, álmokban és tévképzetekben hozza létre ezeket mint elképzelt vágy-tárgyakat. Ebben a viszonyrendszerben a vágy pusztá szükségletté fokozódik le, az analízis által felkínált szubjektum pedig az eredetileg többletként létező vágyó-gépből hiánylénné válik. Ezt a folyamatot nevezi a *L'Anti-Oedipe* ödipalizációnak.

Az ödipalizáció két hatást fejt ki: egyrészt lekorlátozza a személyes vágyakat, másrészt – univerzalizálhatósága révén – kiterjeszti magát a társadalom egészére, totalizálja az ödipális helyzetet. A komplexus azonban korántsem nevezhető általánosnak, sokkal inkább tükrözi a felvilágosult Európa kulturális hagyományaira épülő nukleáris polgári család gyermekét. Ahogy a szerzőpáros fogalmaz, Ödipusz egy modern zsarnok, aki a 19. századi morálon alapuló családi közeget kapcsolja hozzá az örülethez. A pszichoanalízis ezt a viszonyrendszert totalizálja tértől és időtől függetlenül minden társadalom és minden kor szubjektumára.²⁶ Az univerzalizálás igénye egyben azt is feltételezi, hogy ez a családi berendezkedés természetből adott, tagjai globális személyek, lelki életük eseményei pedig egy kronologikus, narratív sorba rendezhetőek. Az analizált szubjektum identitása ennek köszönhetően lehet koherens és statikus, ami a totális ellentéte a vágyó-gép harmadik, konjunktív szintézise során képződő mobilis szubjektumnak.

Deleuze és Guattari szerint az ödipalizáció a társadalmi elnyomás kortárs formája, a pszichoanalitikus mozgalom pedig terror. A pszichológia az elfojtást teszi lényegivé, arra tanít, hogy legbensőbb vágyaink bűnösök, illetlenek és perverzek, ezért már gyermekként, csírájában el kell fojtanunk azokat. Így válhatunk engedelmes testekké, akik elfogadják a politika és a piac által felkínált korlátozott lehetőségek rendszerét. A pszichoanalízis kritikája ezzel egy szélesebb körű rendszerkritikába fut ki. A vágy mint hiány felfogása és az ebből következő ödipális háromszög mögött meghúzódó célrendszer – Deleuze és Guattari szerint – a kapitalizmus. A pszichiátriai gyakorlat e szerint látensen arra irányul, hogy fenntartsa annak fogyasztásorientált társadalmi berendezkedését.

A hiány szándékos létrehozása, mint a piacgazdaság egyik funkciója, az uralkodó osztály műve. Ehhez hozzá tartoznak a tudatosan szerveződő szükségletek és igények a termelés bővségének közepette, ami ingataggá tesz minden vágyat, áldozatául ejtve annak a rettenetes

26 Maga Freud is, abszurd módon, egyenlőséget tett a rég letűnt törzsi társadalmak embere és a modern kor individuumá közt, például a *Totem és Tabu*ban. (Freud 2011.)

félelemnek, hogy azok nem elégülnek ki; a folyamatban a vágy tárgya függővé válik a valós terméktől, amit a vágyhoz képest külsőnek szokás feltételezni (a racionalitás igényei), míg ezzel egy időben a vágytermelés fantáziaként, és csakis fantáziaként kategorizálódik.²⁷

A kapitalizmus termelési mechanizmusa, a szerzőpár szerint, azonban alapvetően nem negatív, sőt, mivel a skizofrén termelési módhoz hasonló, képes felszabadítani a vágyakat. Olyan, minden területen jelen lévő túltermelés, ami felbontja az addigi kulturális, társadalmi, gazdasági kódokat, helyükön pedig újakat hoz létre, azaz deterritorizál. A kapitalista politikai berendezkedés problémája, hogy nem csak ennyiben merül ki. Attól válik károsná, hogy saját céljainak megfelelővé alakítja a folyamatot, ezen keresztül irányítva a tömegeket. Új igényeket teremt ugyan, de ezeken keresztül csapdába is ejti és átprogramozza a személy saját vágyait. Azaz a deterritorizációt követően azonnal reterritorizálja azt és hiánnyá alakítja. A piac új, realitással nem bíró vágyakat teremt, s amikor az ember fogyaszt, ezeket a nem létező vágyait elégíti ki, ezzel tudattalanul tartva fenn a politikai-gazdasági rendszert. A kapitalizmus ezzel vágyainkat zsákmányolja ki.

A vágy eredeti áramába való visszahelyezkedés, pontosabban az erre kidolgozott gyakorlat az, amit Deleuze és Guattari skizoanalízisnek nevez. Ez egy, a pszichoanalízis kritikájából fakadó „materialista pszichiátriai eljárás”, melyben egyszerre vannak jelen olyan elemek, mint a lacani analízisből vett strukturalista nyelvészet, Marx történelmi materializmusa vagy a nietzschei morálkritika. A szubjektum úgy tud visszatérni saját vágyaihoz, ha újra bekapcsolódik a vágyó-gép szintjén tapasztalt, minden irányba végtelen vágyáramlásba. Ha megnyílik az Ego zárt szubjektumfelfogásából a fenti modellen alapuló, elnyomásoktól mentes és határtalan tudattalanja felé. Ahhoz, hogy fel tudjuk szabadítani vágyainkat, azaz deterritorizáljuk a kapitalizmus alól, elsőként mentesítenünk kell a tudattalant a család kizárólagossága alól. Az ödipális modellben az Én a szülőkkel alkotott viszonyrendszeren alapszik. Ezért a skizoanalízis kérdése az, hogyan választhatom el magam a másiktól, a bennem élő anyámtól és apámtól (szemben például a filozófiával, melynek egyik legfontosabb kérdése az, hogyan kerülhetek kapcsolatba a másikkal).

A skizoanalízis a marxi filozófia alapján az élet minden területén felmutatja a termelés logikáját, pontosabban a termelés, elosztás, fogyasztás hármását (ahogy azt a tudattalan modelljénél is láthattuk). Ezzel kérdőjelezi meg az eleve adott princípiumok és igazságok létét. Ha a valóság termelés és termékek összefonódó rendszere, akkor a szubjektum annak minden pontján bekapcsolódhat a folyamatba és újraalkothatja saját realitását, deterritorializálhatja

27 „The deliberate creation of lack as a function of market economy is the art of a dominant class. This involves deliberately organizing wants and needs amid an abundance of production; making all of desire teeter and fall victim to the great fear of not having one's needs satisfied; and making the object dependent upon a real production that is supposedly exterior to desire (the demands of rationality), while at the same time the production of desire is categorized as fantasy and nothing but fantasy.” (Deleuze–Guattari 1983, 30. o.)

azt. Azaz a freudi pszichoanalízis neurotikus lelki életre alapozott intézményesült eljárását a skizoanalízis a skizofrén alakjára mint termelő mechanizmusra cseréli. A kapitalizmus kódjainak megtöréséhez át kell értelmezni a készen felkínált struktúrákat (például család, állam, történelem) és a helyükön új és egyéni formációkat kell létrehozni.

Konklúzió

Deleuze és Guattari kritikája több szinten mozog. A vágy hiányértelmezésén keresztül a pszichiátriát, a pszichiátrián keresztül pedig a kapitalizmust bírálják. A szerzőpár azonban nem morális és etikai okokból marasztalja el elsősorban az uralkodó gazdasági berendezkedést. A *L'Anti-Oedipe*, bár rendszerkritika, de nem klasszikus értékítélet a kapitalizmus felett, sokkal inkább egy azon túlmutató, pragmatikus filozófiai program.

A vágyak felszabadításának politikai tétje van. A készen kapott értékek és vélemények elfogadása, a gondolkodás és kritika hiánya az embert egy passzív létezésbe veti vissza. A kapitalizmus nem önmagában rossz, pusztán felismeri és kihasználja a passzív attitűdben rejlő lehetőségeket. Folyamatosan kritika alá kell vonnunk valóságunkat, hogy aztán alakítani, deterritorizálni tudjuk. Ezért tulajdonít nagy jelentőséget a *L'Anti-Oedipe* – Marxhoz hasonlóan – például a forradalmaknak, mint a deterritorializáció egyik alapmodelljének. A forradalom során egy tömeges vágy képes leszámolni az addigi valóságstruktúrával, politikai berendezkedéssel, hierarchiával, a régi helyén pedig új intézményrendszereket, társadalmi viszonyokat, fogalmakat teremteni. A gyakorlat azonban nemcsak az ilyen kiűntetett társadalmi eseményekre, hanem az élet minden területére vonatkozik. A vágyak felszabadításának végső értelme, hogy az ember visszahelyezze magát az élet áramába, ahelyett, hogy a külső körülményeknek és hatalmi berendezkedéseknek kiszolgáltatva, egy illuzórikus szubjektumhoz alkalmazkodva szorongjon.

Irodalomjegyzék

BNO-10 Zsebkönyv 2004, Animula kiadó, Budapest .

Deleuze, Gilles – Guattari, Félix 1972, *Capitalisme et schizophrénie: L'Anti-Ceipe*. Les Éditions la Minuit, Párizs.

Deleuze, Gilles – Guattari, Félix 1983, *Anti-Oedipus – Capitalism and Schizophrenia*. (Ford. Robert Hurley – Mark Seem – Helen R. Lane.) University of Minnesota Press, London .

Deleuze, Gilles – Guattari, Félix 1987, *A Thousand Plateaus – Capitalism and Schizophrenia*. (Ford. Brian Massumi.) University of Minnesota Press, London.

Deleuze, Gilles 2014, *Francis Bacon. Az érzet logikája*. (Ford. Seregi Tamás.) Atlantisz, Budapest.

- Freud, Anna 1994, *Az én és az elhárító mechanizmusok*. (Ford. Horgász Csaba.) Párbeszéd Könyvek, Budapest.
- Freud, Sigmund 1982, „Rossz közérzet a kultúrában.” (Ford. Linczenyi Adorján.) In *Sigmund Freud, Esszék*. Gondolat, Budapest. 329–405. o.
- Freud, Sigmund 1985, *Álomfejtés*. (Ford. Hermann István.) Helikon, Budapest.
- Freud, Sigmund 1986, *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. (Ford. Hermann Imre.) Gondolat, Budapest.
- Freud, Sigmund 1991, *A halálösztön és az életösztönök*. (Ford. Kovács Vilma.) Múzsák, Budapest.
- Freud, Sigmund 1995, „Három értekezés a szexualitásról.” (Ford. Ferenczi Sándor.) In *A szexuális élet pszichológiája*. Cserépfalvi, Budapest. 31–131. o.
- Freud, Sigmund 2001, „A kísérteties.” (Ford. Bókay Antal – Erős Ferenc.) In *Sigmund Freud művei IX. – Művészeti írások*. Filum, Budapest. 245–281. o.
- Freud, Sigmund 2011, *Totem és tabu*. (Ford. Pártos Zoltán.) Hermit, Budapest.
- Freud, Sigmund 2011, *Az ősválami és az én*. (Ford. Hollós István – Dukes Géza.) Hermit, Budapest.
- Klein, Melanie 1999, „Tanulmány az irigységről és a halálról.” (Ford. Pető Katalin.) In *A szó előtti tartomány*. Akadémia kiadó, Budapest. 163–186. o.
- Lacan, Jacques 1990, „Introduction to the Names-of-the-Father Seminar”. (Ford. J. Mehlman.) In *Television: A Challenge to the Psychoanalytic Establishment*. W. W. Norton & Company, New York. 81–95. o.
- Lacan, Jacques 1993, „A tükör-stádium mint az én funkciójának kialakítója, ahogyan ezt a pszichoanalitikus tapasztalat feltárja számunkra.” (Ford. Erdélyi Ildikó – Füzesséry Éva.) *Thalassa* 1993/2. 5–11. o.
- Lacan, Jacques 1994, *The Four Fundamental Concepts of Psychoanalysis*. (Ford. Alan Sheridan.) W. W. Norton & Company, New York.
- Lacan, Jacques 1998, „A fallosz jelentése”. (Ford. Isztrayné Bíró Anna.) *Café Babel* 1998/3. 51–56. o.
- Lacan, Jacques 2001, *Écrits – A selection*. (Ford. Bruce Fink.) Routledge Classics, London.
- Lacan, Jacques 2001, *Le Séminaire, livre VIII: Le transfert*. Le Seuil, Párizs.
- Schreber, Daniel Paul 2000, *Memoirs of My Nervous Illness*. New York Review of Books, New York.
- Seregi Tamás 2013, „Deleuze és Kafka.” *Aspecto* 4/1., 87–128. o.
- Parr, Adrian (szerk.) 2005, *The Deleuze Dictionary*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Olay Csaba – Ullmann Tamás 2011, *Kontinentális filozófia a XX. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Žižek, Slavoj 2007, *How to read Lacan*. W. W. Norton & Company, New York.